

KOLONTÁRI ATTILA

A SZOVJETUNIÓ A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Gazdaság, külpolitika, hatalmi harcok

■ 1945-ben a Szovjetunió úgy került ki győztesen a második világháborúból, hogy a Németország és szövetségesei által megszállt nyugati és középső területén, a harcok színhelyén az infrastruktúra és a gazdaság teljesen romokban hevert. Az ember-vesztesség demográfiai krízissel fenyegetett. Ugyanakkor a Szovjetunió rendelkezett a kontinens legerősebb szárazföldi hadseregével, befolyási övezetét több száz kilométerrel tolta nyugati irányba, teljesen ellenőrzése alá vonta Kelet- és Közép-Európa országait. A győztes háború, az a tény, hogy a Vörös Hadsereg Leningrád, Moszkva, Sztálingrád és a Kaukázus térségétől egészen az Elbáig űzte a németeket, rendkívüli módon erősítette a társadalom és az egyes emberek öntudatát, valamint a politikai vezetés ambícióit.

A háború és a megszállás során 65 000 km vasút, 15 800 mozdony, 428 000 vasúti vagon vált használhatatlanná vagy került a megszállók kezére. 25 millió ember lett hajléktalan, a hivatalos statisztika szerint 1710 várost és 70 ezer falut érintett a rombolás. A városi lakóházállomány fele romokban hevert, falvak ezrei váltak a földdel egyenlővé. Azt már lehetetlen pontosan felmérni, hogy ebből mennyi szárad a németek és szövetségeseik lelkén, és mennyit pusztítottak el a visszavonuló szovjet csapatok a felperzselt föld taktikáját követve. 137 000 traktor, 49 000 kombájn semmisült meg, valamint az állatállomány jelentős része elpusztult.¹ A Szovjetunió nemzeti vagyón-vesztése mintegy 30%-os volt. Nyikolaj Voznyeszenszkij, a Goszplan elnöke, Sztálin első helyettese a szovjet kormány élén a károkat háború előtti áron 700 milliárd rubelre becsülte.²



A háború következtében fellépő munkaerőhiányt a szovjetek nyers egyszerűséggel oldották meg. Nemcsak a szovjet területen lévő hadifogoly-kontingenst használták fel erre a célra, de százezres nagyságrendben hurcolták el a civil lakosságot is kényszermunkára a megszállt területekről.

Az embervesztéseget a szakirodalom tág szórással 20-27 millió főre teszi. Ebből kb. 7,5 millió volt a harcéri embervesztés, 6-8 millió civil vált a megszállók terrorjának áldozatává, a fogolytáborokban 2 millióan pusztultak el.³ Az áldozatok között a katonaköteles korú férfiak tették ki a legnagyobb arányt. Ennek a demográfiai csoportnak a hiánya leginkább a születések számának átmeneti csökkenésében mutatkozott meg, az arányszám a háború előtti 31 ezrelékről 25 ezrelékre esett vissza.⁴

Az újjáépítés, a háborús károk felszámolása a negyedik öt éves terv feladata volt. A helyreállítási periódus nagyjából 1950-ig tartott. A háborús termelésről a béketermelésre történő átállás során azonban lényegében azt a nehéziparra (és ezen belül a hadiiparra) épülő indusztriális bázist rekonstruálták, ami a háború előtti időszakot jellemezte. Nem változott a gazdaságirányítás tervutasításos jellege és mennyiségi mutatókkal operáló extenzív szemlélet sem. Szimptomatikus példája ennek Sztálin választási beszéde 1946. február 9-én. A beszédben Sztálin értékelte a második világháborús győzelmet, abban a szovjet modell életképességét és magasabbrendűségét látta a kapitalizmussal szemben. A kivívott győzelem, Sztálin véleménye szerint, utólag igazolta a párt politikájának helyességét. Mivel pedig a kapitalista környezet továbbra is állandó fenyegetést jelent – folytatódik a gondolatmenet –, a következő három öt éves terv folyamán a termelést 50 millió tonna nyersvasra, 60 millió tonna acélra, 500 millió tonna szénre és 60 millió tonna kőolajra kell felfuttatni: „Csak ebben az esetben tekinthetjük úgy, hogy Hazánk minden váratlan fejleménnyel szemben biztosítva van.” Összehasonlításképpen az 1940-es évre a fenti kategóriákban a mutatók a következőképpen alakultak: 15, 18,3, 466 és 9 millió tonna.⁵ Ennek jegyében 1945 és 1950 között az ipari beruházások 87,9%-a irányult a termelési javakat előállító iparágakba, míg csupán a maradék 12,1% a könnyű- és élelmiszeriparba.⁶

A politikai és gazdasági vezetés az újjáépítéshez részben a háború előtt megszokott pótlólagos erőforrásokat használta, a legyőzött országok megszállása pedig új távlatokat nyitott ezen a téren. A legjelentősebb tétel az okozott háborús károkért, fosztogatásért, rombolásért a vesztesekre kirótt jóvátétel volt. Ebbe komplett gyárak, üzemek (például a jénai Zeiss Optikai Művek) leszerelése éppúgy beletartozott, mint az évenként összeállított áruszállítási kontingens. A térség országaiban lévő német tulajdon is automatikusan szovjet kézbe ment át. A megszállt német területekről 1945 augusztusáig a szovjetek 1,3 millió tonnányi anyagot és 3,6 millió tonnányi berendezést szállítottak el, a keletnémet termelési kapacitás mintegy 30%-át leszerelték.⁷ A szervezett szállításokat a hadsereg egyes egységeinek és katonáinak szervezetlen „zabálásai” egészítették ki. Becslések szerint 1945 és 1955 között a Szovjetunió akkori dollárértéken 13 milliárd dollárt vont ki a megszállt kelet-európai országokból. Más adatsor szerint csak a megszállt német területekről folyóáron 15 milliárd dollár jóvátételhez jutott, amihez még hozzáadódott a megszálló csapatok ellátásának mintegy 40-50 milliárd dolláros költsége.⁸

A háború következtében fellépő munkaerőhiányt a szovjetek nyers egyszerűséggel oldották meg. Nem csak a szovjet területen lévő hadifogoly-kontingenst használták fel erre a célra, de százezres nagyságrendben hurcolták el a civil lakosságot is kényszermunkára a megszállt területekről.⁹ Ebbe a kategóriába tartozott a „*brain drain*” sajátos szovjet formája is. Fogságba esett német mérnökök, konstruktőrök dolgoztak elsősorban a szovjet rakéta- és repüléstechnika, illetve az atomprogram fejlesztésén.

A fentiekén kívül a szovjet gazdaság aktívan épített a hagyományos pótlólagos erőforrásokra, a saját rabmunkára és a lakossági fogyasztás alacsony szinten tartására. A második világháborút követő években került sor a Gulag „csúcsra járatására”, 1947-ben 2,5 millió rab dolgozott a táborokban.¹⁰ Hagyományosan a fakitermelés, ércbányászat és az építőipar voltak azok az ágazatok, ahol a legnagyobb mértékben alkalmazták a rabmunkát. A fogyasztás terén a tudatos alultervezés mellett a rossz

időjárás miatti katasztrofális termés tovább súlyosbította a helyzetet. 1946-ban a gabonatermés az 1940-es évi mennyiség felét sem érte el (95,5 millió tonna helyett 39,6 millió). Ukrajnában újra éhínség tombolt, amely közel egymillió áldozatot követelt. Mindeközben az ukrán kolhozparasztokra 7,2 millió tonnás beszolgáltatási kötelezettséget róttak, és tovább folyt a gabonaexport.¹¹ Az alacsony állami felvásárlási árak, melyek 1952-ben még az 1940-es szintet sem érték el, mélyen alatta maradtak még a termelési önköltségnek is. A szovjet vezetés a „nagy áttöréshez” hasonlóan a háborús helyreállítás költségeinek jelentős részét is a parasztsággal akarta megfizettetni. 1952-ben például egy mázsa gabonáért az állami begyűjtési rendszerben 8,25 rubelt fizettek a kolhoztagoknak, míg az állami gazdaságok esetében 62 rubeles önköltségi árral számoltak.¹² A terméseredmények több termék esetében még 1952-ben is elmaradtak az 1940-es szinttől: a gabonatermés 3,4 millió tonnával, a burgonyatermés 6,9 millió tonnával, szarvasmarhából 3,1 millióval volt kevesebb, mint 1940-ben.¹³ A mezőgazdasági termelés 1952-re az 1940-es esztendőhöz viszonyítva mindössze 10%-kal emelkedett, miközben az ipar megduplázta teljesítményét.¹⁴

Az áruhiány még a kötött gazdaság körülményei között is inflációt eredményezett. 1947-ben az árindex az 1940-es évet 100-nak véve 321 volt. 1947-ig a jegyrendszer következtében kettős árrendszer létezett. A „jegyes ár” és a „kereskedelmi ár” között olykor csillagászati különbségek voltak tapasztalhatók. 1944-ben például 1 kg hús ára a jegyrendszerben 14 rubel volt, a „kereskedelmi ára” pedig 320. 1945–1946 folyamán fokozatosan közelítették egymáshoz a két rendszert.¹⁵ Az 1947-es pénzreform csökkentette a forgalomban lévő pénz mennyiségét, az intézkedés elsősorban a lakossági megtakarításokat érintette, ami további fogyasztáscsökkenést jelentett. 1948-tól több lépcsőben árcsökkentést hajtottak végre, ami növelte a bérek vásárlóértékét. Az ellátási gondoknál is súlyosabb volt a lakásprobléma. A megmaradt és az első öt éves tervek alatt épített lakóterület kevésnek bizonyult, és hihetetlen zsúfoltságot eredményezett a városokban, egy-egy szobában sokszor több család is lakott együtt nyomorúságos viszonyok között, a magánélet teljes hiánya közepette. A konyhát és a mellékhelyiségeket akár 20-30 fő is használhatta. Az 1950-es évek közepén az egy főre jutó lakóterület 5,1 m volt.¹⁶

A tisztítás és a gazdasági elmaradottság ellenére hadseregének, térhódításának következtében a Szovjetunió globális szuperhatalommá vált. 1939 és 1948 között Közép- és Kelet-Európában 475 300 km²-nyi területet annektált, és további 991 700 km²-re terjesztette ki kizárólagos befolyását és ellenőrzését. A Távol-Keleten megszerezte Dél-Szahalint, a Kuril-szigeteket.¹⁷ „A Szovjetunió ma a Föld egyik leghatalmasabb országa. Ma a Szovjetunió nélkül a nemzetközi kapcsolatok egyetlen fontos kérdése sem dönthető el...” – jelentette ki Molotov 1946-ban.¹⁸ Moszkva már a második világ-háború éveiben tudatosan készült erre a szerepre.

Sztálin Milovan Gyilas elött tett kijelentését a háború jellegéről a korszakkal foglalkozó legtöbb szakirodalom idézi: „Ez a háború eltér a múltbéli háborúktól, ha valaki területeket foglal el, ezekre a területekre rákényszeríti saját társadalmi rendszerét. Ahova a hadserege eljut, ott saját rendszerének szerez érvényt.”¹⁹ Könyvtárnyi irodalma van a háború utáni szovjet szándékokról rendelkezésünkre álló – Baráth Magdolna szavaival – „egyetlen ismert koherens, részletes dokumentum” elemzésének is.²⁰ Ez Ivan Majszkij egy 1944. januári feljegyzése Molotov külügyi népbiztoshoz a „jövendő világ kíváncsos alapelveiről”. Itt csak a legfontosabb mozzanatokat emelném ki a terjedelmes írásból. Majszkij a háború befejezését követően egy hosszabb, 30-50 éves békeperiódust tart szükségesnek, amely idő alatt a Szovjetunió mind Európában, mind Ázsiában katonailag a legerősebb hatalommá válik, és egyetlen más államnak vagy államok kombinációjának sem jut eszébe agressziót megkísérelni ellene, és amely idő alatt „Európa vagy legalábbis annak kontinentális része

szocialistává tud válni [kiemelés tőlem – K. A.], ily módon kizárva a háborúnak még a lehetőségét is a világnak ezen a részén”. Az elgondolásban szó van a német nép átneveléséről, egy szocialista Németország lehetőségéről, amelynek létrejötte előfeltétele a megtorlásokon alapuló megszállási rendszer felszámolásának. Egy másik kulcsmozzanat, hogy a Szovjetunió ellenérdekelte bármiféle föderáció vagy nagyobb állami egység létrejöttében az európai kontinensen.²¹

Bár a dokumentumban olvashatunk demokratikus rendszerekről és kormányokról, melyek létrehozása számos országban a szövetségesek feladata, de ugyanakkor az is kiderül, hogy e fogalmak alatt mást értettek a nyugatiak és mást a szovjetek. A szovjet vezetés szándékairól sokat elárul Sztálin egy megjegyzése Molotovnak a jaltai konferencián a háború utáni Európáról szóló nyilatkozat amerikai szövegtervezete kapcsán, amikor utóbbi annak túlzott demokratizmusát kifogásolta: „Semmi gond! Dolgozzatok! Aztán majd a saját százjűnk szerint teljesítjük. A lényeg úgyis az erőviszonyokban van.”²² Ebben Sztálinnak igaza volt. A térségből a Szovjetunió biztonsági övezete, egyfajta „ellen-cordon sanitaire” lett. A Nyugat kényszerűen és tétlenül szemlélte a szovjet érdekszféra országainak szovjetizálását, az egypárti kommunista diktatúrák kiépítését. Belenyugodott, hogy ez is része a Szovjetunió „jogos biztonsági igényeinek”.

A szovjet ambíciók túlléptek a birtokba vett országok határain. Elegendő itt a görög polgárháborúban az ottani kommunistáknak Titón keresztül nyújtott támogatásra vagy az 1945–1946-ban a tengerszorosok ügyében Törökországra nehezedő szovjet nyomásra gondolni. Utóbbi esetben Moszkva a hagyományos orosz nagyhatalmi törekvéseket elevenítette fel, amikor határmódosítást, közös erőd- és támaszpontrendszer kiépítését és a tengerszorosok közös védelmét javasolta Törökországnak.²³ Az észak-afrikai olasz gyarmatokra bejelentett szovjet igény már egyértelműen egy hazárdjáték része volt. Sztálin – Békés Csaba szavaival – a „soha vissza nem térő alkalom” logikájából indult ki, vagyis igyekezett minél magasabbra emelni a tétet, amíg a szovjet győzelem hatása tart, és amíg a háború utáni rend nem kristályosodott ki véglegesen.²⁴

Nyugaton a szovjet expanzió a mackinderi koncepció megvalósulásának rémképével fenyegetett, melynek során a Kelet-Európára és Szibériára nagy részére kiterjedő magterületet (*Heartland*) uraló hatalom kiterjeszti befolyását a belső peremívre, az eurázsiai világsgigetre.²⁵ Az érem másik oldala pedig az volt, hogy a Szovjetunió folyamatosan tartott a bekerítéstől. Az 1941-es német támadásból a sztálini vezetés a „nagyobb terület – nagyobb biztonság” konklúzióját vonta le.²⁶ A fentiekben túlmenően a hidegháború eskalációjában komoly szerepet játszott Sztálin és a szovjet vezetés tagjainak meggyőződése a kapitalizmus és szocializmus közötti összeecsapás elkerülhetetlenségéről. Bár Sztálinnak voltak olyan szórványos kijelentései, miszerint a két katonai tömb közötti háború elkerülhető, amint Békés Csaba megállapítja – „erre a tételre akkor még nem épült elmélet a békés egymás mellett élésről”.²⁷ Sztálin hozzáállásáról a kérdéshez talán *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* című művéből kaphatjuk a legszemléletesebb képet. Itt a békemozgalmat (a szövegkörnyezetből kiderül, hogy elsősorban a nyugati országok békemozgalmaira gondol) olyan jelenséggé ábrázolja, amely minden hasznossága ellenére is csak egy-egy konkrét háború megakadályozására, átmeneti elodázására képes, de a problémát nem oldja meg. „Azt mondják, Lenin tétele arról, hogy az imperializmus elkerülhetetlenül háborút szül, elavult, mert napjainkban hatalmas népi erők jöttek létre, melyek a béke védelmében, egy újabb világháború megakadályozása érdekében lépnek fel. Ez nem igaz.” A fejezet zárómondata Sztálin gondolatvilágának legfontosabb elemét sűríti magába: „*Hogy kikiszöböljük a háború elkerülhetetlenségét, meg kell semmisíteni az imperializmust*” [kiemelés tőlem – K. A.].²⁸ A kölcsönös gyanak-

vások és félelmek hálójában mindkét fél megnyilvánulásai óhatatlanul növelték a másikkban a fenyegetettség érzését: Sztálin választási beszéde 1946 februárjában, Winston Churchill fultoni beszéde, a Marshall-terv, a feltartóztatás stratégiája, a „két tábor” koncepciója a hidegháború eszkalációjának egy-egy állomását jelentették.

A szovjet társadalom a nagy áldozatokkal kivívott győzelem után joggal remélhet, hogy a sztálini terrorgépezet tombolása alábbhagy. Ahogy Krausz Tamás fogalmaz: „A hősök hősök akartak maradni, nem áldozatok.” A háború viszontagságai és a helyreállítás során elszenvedett nélkülözések után a szovjet emberek többsége nyugodt, rendezett életre vágyott a család és a munkahely keretei között.²⁹ Ebbéli várakozásaikban azonban csalódnuk kellett. Sztálin egyrészt pontosan tisztában volt azzal, hogy rendszerének megőrzéséhez a társadalmat az állandó mozgósítottság állapotában kell tartania, a folyamatos fenyegetettség érzését sulykolva. Másrészt nem alaptalanul tartott a „dekabrista szindróma” megismétlődésétől. A kortársak között elterjedt, félig-meddig a fanyar politikai humor kategóriájába tartozó vélekedés szerint Sztálin kettős hibát vétett: megmutatta Európának a Vörös Hadsereget, a Vörös Hadseregnek pedig Európát. Ahogyan annak idején a dekabrista mozgalom elindítása annak a tisztikarnak a nevéhez fűződött, amely az 1810-es évek első felében szembesült az európai és oroszországi létforma különbségeivel, most a Vörös Hadsereg személyi állománya „volt kiteve ennek a veszélynek”.

A tisztikar alacsonyabb rendfokozatú tagjai között nagyon sok egyetemet végzett vagy az egyetemi tanulmányai mellől elszakított, egykor tartalékosként mozgósított tiszt volt, akik a háború poklán átjutva nem féltek hangot adni véleményüknek. Ennek az „elveszett, új típusú dekabrista nemzedéknek”³⁰ volt a tagja Alekszandr Szolzsenyicin tüzérszázados, a Gulag-szigetvilág későbbi krónikása. Őt 1945 februárjában vették őrizetbe a SZMERS emberek. Egy írásában a sztálini rendszert a régi orosz jobbágyrendszerhez hasonlította, és elvbarátaival a lenini alapelvekhez való visszatérés szükségességét hirdette. A büntető-törvénykönyv hírhedt 58. cikkelye alapján szovjetellenes tevékenységért 8 év kényszermunkára és életfogytig tartó száműzésre ítélték.³¹

A sztálini rezsim a német fogságba esett szovjet katonák és a kényszermunkára elhurcolt polgári lakosság tömegeit eleve ellenségként kezelte, őket a náci koncentrációs táborokat követően a sztálini lágerbirodalom nyelte el. A tényleges kollaboránsok, valamint a Szolzsenyicinhez hasonlóan a hadsereg soraiból őrizetbe vett katonákkal tovább nőtt a lágerlakók sorában a katonaviselt, fegyverforgatáshoz értő férfiak aránya. Az 1940-es évek második felében, az 1950-es évek elején számos helyen került sor lázadásra, felkelésre: 1946-ban Kolimán, 1947-ben az uszty-vimi lágerben, 1948-ban és 1950-ben Szalehardon, 1951-ben Szahalinon, 1953-ban Vorkután, Norilszkban és ismét Kolimán. A lázadók ellen több helyen nehézfegyvereket vagy légideszantot kellett bevetni.³²

A tömeges repressziókkal párhuzamosan az eliten belül is folyt a küzdelem a hatalomért. Élete vége felé, betegségével összefüggésben (magas vérnyomás, agyi érelmeszesedés) a hideg és számító Sztálinban felerősödtek a paranoid vonások. Erre utal többek között, hogy míg korábban a legközelebbi harcostársakkal szemben alkalmazott retorziók azok féken tartását és saját hatalmának erősítését szolgálták, utolsó éveiben maga is elhitte, hogy akik az elmúlt évtizedekben uralmának támaszai és kiszolgálói voltak, most összeesküvők, idegen titkosszolgálatok ügynökei. Még Vorosilovval kapcsolatban is megengedte magának azt a feltételezést, hogy angol kém.³³

Sztálin korábban többször is tett olyan kijelentést, miszerint Molotovban látja lehetséges utódját. „Hadd dolgozzon egy kicsit Vjacseszlav is! Ő fiatalabb” – jegyezte meg, amikor szűk körben visszavonulásának lehetőségéről értekezett.³⁴ 1945 őszén

Sztálin szabadságra utazott. Távollétében Molotov helyettesítette egy négyesfogat élén, melynek rajta kívül Georgij Malenkov, Lavrentij Berija és Anasztaz Mikojan voltak a tagjai. Molotov elkövette azt az óvatlanságot, hogy enyhítette a nyugati tudósítókra vonatkozó sajtócenzúrát. A Külügyi Népbiztosság sajtóosztálya gyakorlatilag akadály nélkül engedte át a moszkvai „hatalmi harcokról” szóló híreket, melyek szerint a „párt támogatását” élvező Molotov és a hadsereget maga mögött tudó Zsukov marsall között folyt a rivalizálás Sztálin posztjáért. Ennek kapcsán Sztálin kemény hangú táviratokat küldött Moszkvába Berijának, Malenkovnak és Mikojannak, melyekben Molotov felelősségre vonását sürgette: „Senki nem dönthet közülünk önhatalmúlag a politikai irányvonal megváltoztatásáról. Molotov mégis feljogosítva érezte magát erre... Most meggyőződtem róla, hogy Molotov nem sokra becsüli a szovjet állam érdekeit és kormányunk presztízsét, ha ezzel egyes külföldi körökben népszerűsége tehet szert.” Majd mindehhez hozzáfűzte, hogy ilyen körülmények között nem tudja őt első helyettesének tekinteni.³⁵ Molotov pozíciója a sztálini vezetésen belül tehát 1945 őszén véglegesen megrendült.

Az „öregek” félreállításával párhuzamosan a sztálini vezetés közép- és ifjabb generációjának tagjai között megindult az utódlási harc, a felkészülés a Sztálin utáni időkre. Berija és Malenkov érdekszövetsége mögött már olyan erők húzódtak meg, amelyekkel Sztálinnak is komolyan számolni kellett. Berija 1946-ig belügyi népbiztos volt, majd miniszterelnök-helyettesként a belügyért, az állambiztonságért és a szovjet atomprogramért felelt, Malenkov KB-titkárként 1946-ig a káderosztály vezetője volt, majd miniszterelnök-helyettes lett, 1948-ban pedig ismét KB-titkár.³⁶ Egy másik erőközpontot alkottak az úgynevezett „leningrádiak”. Ennek a csoportnak a vezetői Andrej Zsdanov és Nyikolaj Voznyeszenszkij voltak. Zsdanov a Központi Bizottság ideológiai ügyekért felelős titkára volt, emellett ő felügyelte a KB nemzetközi osztályának tevékenységét, a párhierarchiában Sztálin után a második embernek számított.³⁷ Olyan jelentős lépések fűződtek a nevéhez, mint a „két tábor” koncepciójának meghirdetése vagy éppen az antikozmopolita kampány irányítása. Voznyeszenszkij közgazdászként, akadémikusként egy személyben volt tudós és technokrata. Az Állami Tervbizottság (Goszplan) elnöki posztján, miniszterelnök-helyettesként komoly szerepet játszott a szovjet hadigazdaság működtetésében és a háború utáni rekonstrukcióban. A háború után egy liberálisabb gazdaságpolitikát szorgalmazott az egyes iparágak arányos fejlesztésével, a fogyasztási cikkek gyártásának bővítésével.

A két csoport közötti harc váltakozó sikerrel folyt, Sztálinnak egyre nagyobb nehézséget okozott az események kézben tartása. 1948-ban, Zsdanov halálával a „leningrádi csoport” végzetesen meggyengült. Mindez lehetőséget adott ellenfeleiknek a leszámolásra. Ezzel áll kapcsolatban az úgynevezett „leningrádi ügy”, melynek során a város vezetőit, illetve azokat, akik korábban ebből a közegeből kerültek országos vezetői posztokra frakciózással, illegális összejövetelekkel, választási eredmények, illetve tervmutatók meghamisításával, végső soron pedig a hatalom megszerzésére irányuló törekvéssel vádolták. Az ügy hullámai Voznyeszenszkijig is elértek (testvére a Leningrádi Állami Egyetem rektora volt), őt 1949 októberében tartóztatták le.

Voznyeszenszkij bukásának hátteréről megoszlanak a vélemények. Egyesek a Malenkov–Berija-csoport tevékenységét tartják döntőnek. Malenkov végig aktív szerepet játszott a vizsgálat lefolytatásában, a leningrádiak elleni hadjáratban. Az eljárás több szempontból újfent a harmincas évek második felének világát idézte, kikényszerített vallomásokkal, fizikai bántalmazással, a családtagokat sújtó represszióval. Voznyeszenszkijt 18 társával zárt tárgyaláson ítélték halálra 1950 szeptemberében, az ítéleteket másnap, október 1-jén végrehajtották. Ezúttal azonban el-

maradt a korábban megszokott sajtókampány és hisztériakeltés is. Az egész leginkább egy kulisszák mögötti, a különböző érdekcsoportok közötti véres hatalmi vetélkedéshez hasonlított.³⁸

Mindez azonban nem jelentette azt, hogy Sztálin az ütközetből győztesen kikerült Berija–Malenkov-csoport foglya kívánt lenni. Számos lépése az 1950-es évek elején arra utal, hogy a párt és az ország vezetésében új felállást kívánt létrehozni. Még közvetlenül halála előtt is lázasan dolgozott ezen. 1952 októberében a XIX. pártkongresszuson a párt új nevet vett fel: a Szovjetunió Kommunista Pártja. Az elnevezés jelezte, hogy a felnövekvő generációk számára a „bolsevik” fogalom a menesevikek hiányában már értelmezhetetlen volt. A párt élén az addigra teljesen kiüresedett Politikai Iroda helyett egy 25 tagból és 11 póttagból álló Elnökséget hoztak létre. Az új Központi Bizottság kongresszus utáni plenumán Sztálin személyesen olvasta fel a névsort, amit a KB természetesen jóváhagyott. A régiek és a középgeneráció ellensúlyozására rengeteg új arc is bekerült a testületbe, mint például Mihail Szuszlov³⁹ vagy Leonid Brezsnyev. A nagy létszámú testület soraiból Sztálin elkülönített egy szűkebb grémiumot az Elnökség Irodája néven.⁴⁰ Ebben a régiek közül csak Vorosilov és Kaganovics maradt benne, Molotov és Mikojan már nem került a tagok közé.⁴¹ Ezenkívül természetesen ott találjuk a testületben a Malenkov–Berija–Hrus-csov–Bulganyin–négyesfogat tagjait. Kívülről szemlélve ők tűntek a hatalom tényleges birtokosainak, jóllehet érdekközösség és ellentétek bonyolult szövevénye fűzte össze őket.

Az eliten belüli hatalmi küzdelmek és a tömeges repressziók metszéspontját az antiszemita, antikozmopolita kampányban és az orvosperben találhatjuk meg.⁴² A készülő per alapkonceptiója az volt, hogy a zsidó orvosokat az amerikai–cionista Jointon keresztül szervezte be az amerikai hírszerzés, az oroszok pedig már régebb óta az angolok ügynökei voltak. Feladatuk a szovjet állam vezetőinek, elsősorban magának Sztálinnak a meggyilkolása volt.⁴³ Számlájukra írták Alekszandr Scserbakov (a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnökségének parancsnoka, a honvédelmi népbiztos helyettese) és Andrej Zsdanov halálát.⁴⁴ Sztálin, akárcsak régen, ezúttal is maga irányította az ügyet, személyesen instruálta Szemjon Ignatyev állambiztonsági minisztert.

A közvélemény a *Pravda* 1953. január 13-ai számából szerezhetett tudomást a küszöbön álló perről. A cikk egyértelműen Sztálin intenciói alapján készült, ha éppen nem maga Sztálin volt a szerzője. A cikkíró nem fukarkodott a közhangulat megalapozására hivatott minősítő jelzőkkel: „Aljas kémek és gyilkosok az orvosprofesszorok álarca mögött”, „A szovjet nép haraggal és felháborodással bélyegzi meg a gyilkosok bűnös bandáját és külföldi gazdáikat. A magukat dollárért és fontért eladó alávaló bérenceket széttapossa, mint az undorító férgek. Ami pedig a bérgyilkosok felbujtóit illeti, biztosak lehetnek abban, hogy a bosszú róluk sem feledkezik meg, és eléri őket...” A cikk másik végkonklúziója az osztályharc élesedéséről szóló sztálini tétel további érvényessége volt. A szovjet nép újabb nagy sikerei, a háborúban aratott győzelem, a háborús károk felszámolása „a nép pusztulásra ítélt és végsőkéig elkeseredett ellenségeit” „a kizsákmányoló osztályok maradványait” egyre kétségbeesettebb és megátalkodottabb eszközök alkalmazására készítetik.⁴⁵

A „bérgyilkosok felbujtóit” kifejezésen Sztálin kétségkívül a régi vezetőgárda tagjait értette, akik közül leginkább Berijában léphettek életbe a megmaradt önvédelmi reflexek. Neki valószínűleg kulcsszerepe volt Sztálin elszigetelésében. Élete alkonyán a diktátor két olyan személytől is megvált, akik korábban hosszú évtizedekig mellette voltak, és hűségesen szolgálták: testőrpáncsnokától, Nyikolaj Vlaszik altábornagytól és titkárságának vezetőjétől, Alekszandr Poszkrjobisevtől. Mindkettőjükkel kapcsolatban felmerül a szakirodalomban, hogy eltávolításuk Berija munká-

ja, aki így akarta megfosztani Sztálint megbízható támaszaitól.⁴⁶ Berijának komoly része volt az orvosi segítség késleltetésében is a kritikus napokban.

Sztálin 1953. március 5-én bekövetkezett halála nemcsak a letartóztatott orvosok életét mentette meg, de sok kegyvesztett vezetőét is. A Sztálin haláltusájával egy időben zajló Központi Bizottsági plénumon jelen lévő Konsztantyin Szimonov szerint az emelvényen tartózkodókon nem a gyász, hanem a megkönnyebbülés jeleit lehetett látni, „olyan érzés volt, mintha ott fent az elnökség tagjai megszabadultak volna valami olyasmitől, ami eddig nyomasztotta, gúzsba kötötte őket”.⁴⁷

■ JEGYZETEK

1. Alec Nove: *A Szovjetunió gazdaságtörténete*. Kossuth, Bp., 1974. 379, 383.
2. Dmitrij Volkogonov: *Győzelem és tragédia*. Zrínyi, Bp., 1990. 392.
3. Paul Kennedy: *Nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1992. 341; illetve Nove 1974. 378.
4. Mihail Heller – Alekszandr Nyekrics: *A Szovjetunió története*. Osiris, Bp., 1996. 380.
5. *Recs tovariscsa Sztalina na predvibornom szobranij izbirateljei Sztalinszkovo izbiratelnovo okruga g. Moszkvi 9 fevralja 1946 goda*. <http://www.oldgazette.ru/lib/stalin2/index.html>
6. Nove 1974. 386.
7. Borhi László: *A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterében 1945–1968*. Ister, Bp., 2000. 9–10.
8. Borhi 2000. 5; illetve Fischer Ferenc: *A kétpólusú világ 1945–1989*. Dialóg–Campus, Bp.–Pécs, 2005. 72.
9. A Magyarországról elhurcolt polgári személyek számát a szakirodalom általában 100 és 200 ezer fő közé teszi. Erről ad áttekintést Éva Varga: *Vengerszkije vojnennoplennije v SZSZSZR*. Dokumenti 1941–1953 godov. ROSSZPEN, Moszkva, 2002. 30.
10. Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: *Oroszország története*. Maecenas, 1997. 558.
11. Oroszország és a Szovjetunió képes történelmi kronológiája. Krausz Tamás – Szilágyi Ákos (szerk.) Akadémiai Kiadó, Bp., 1992. 169; illetve Heller–Nyekrics 1996. 384.
12. Nove 1974. 398.
13. Nove 1974. 404.
14. Dolmányos István: *A Szovjetunió története*. Kossuth, Bp., 1971. 425.
15. Nove 1974. 408–409.
16. Heller–Nyekrics 1996. 391.
17. Fischer 2005. 38.
18. Kennedy 1992. 343–344.
19. Baráth Magdolna: *Nincs külön nemzeti út. Magyarország betagolása a szovjet rendszerbe*. Rubicon 2015. 4. sz. 35.
20. Baráth Magdolna: *A Kreml árnyékában*. Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatának történetéhez. 1944–1990. Gondolat, Bp., 2014. 26.
21. A dokumentum orosz nyelvű szövege többek között az alábbi honlapon olvasható: http://www.hrono.ru/dokum/194_dok/19440110may.php. Magyar fordításban Baráth Magdolna közölte a Külpolitika c. folyóirat 1996. 3–4. számában.
22. *Szto szorok beszed sz Molotovim*. Iz dnyevnyika F. Csujeva. Terra-Terra, Moszkva, 1991. 76.
23. Fischer 2005. 67–68.
24. Békés Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztútjében 1945–1990*. Gondolat, Bp., 2004. 41–42.
25. Fischer 2005. 94–98.
26. Békés 2004. 26.
27. Békés 2004. 37.
28. J. V. Sztálin: *Ekonomicseskije problemi szocializma v SZSZSZR*. Goszpolitizdat, Moszkva, 1952. 84–86.
29. Font–Krausz–Niederhauser–Szvák 1997. 561.
30. *Isztorija Rosszii*. Kursz lekcij, IX–XX vek. Levanov, B. V. (szerk.). „ZelO”, Moszkva, 1997. 640.
31. SZMERS: a Honvédelmi Népbiztosság kémelhárító részlege, az elnevezés a „szmerty szpionam”, „halál a kémekre” kifejezésből származik. Szolzsenyicin letartóztatásának és elítélésének körülményeiről lásd például Ljudmilla Szaraskina: *Alekszandr Szolzsenyicin*. <http://bigbook.ru/publications/saraskina.php>
32. Heller–Nyekrics 1996. 403–404.
33. Heller–Nyekrics 1996. 405.
34. Leonyid Mlecsin: *Mínyisztri inosztrannih gyel*. Centropoligraf, Moszkva, 2003. 265–266.
35. Borisz Szokolov: *Sztálin*. Aszt-Pressz, Moszkva, 2004. 302.
36. Berija és Malenkov életrajzi adatait lásd V. A. Torcsinov – A. M. Leontyuk: *Vokrug Sztalina*. Isztoriko-biograficseskij szpravocsnyik. SZPGU, Szankt-Peterburg, 2000. 85–89, 309–310.
37. Zs. A. Medvegyev – R. A. Medvegyev: *Nyeizvesztnij Sztalin*. Prava cseloveka, Moszkva, 2001. 63–64.
38. Kolontári Attila: *A forradalom felfalja gyermekeit. Hatalmi harcok és leszámolások a sztálini Szovjetunióban*. Rubicon 2012. 12. sz. 36.
39. Mihail Szuszlovot a Medvegyev fivérek egyenesen Sztálin kiszemelt utódjának tartják. Miután Molotovot ejtette, Zsdanov meghalt, Voznyeszenszkijt pedig kivégezték, a balti államok reszovjetizálását irányító Szuszlov lett Sztálin új favoritja. 1949-től a KB ideológiai ügyekért felelős titkára lett, de hatáskörébe tartozott a hadsereg soraiban folytatott propaganda, a cenzúra, a szocialista országokkal fenntartott viszony is. Sztálin

halála után egyfajta szürke eminenciásként, a hatalmi harcokban királycsinálóként döntő befolyást gyakorolt az ország életére. Zs. A. Medvegyev – R. A. Medvegyev, 2001. 71–74.

40. A XIX. kongresszuson bekövetkezett hatalmi, intézményi átrendeződésről lásd például Zs. A. Medvegyev – R. A. Medvegyev 2001. 54–59.

41. Visszaemlékezések szerint Sztálin jobboldali elhajlással, az Egyesült Államok iránti túlzott engedékenységgel vádolta őket, ezzel magyarázta kiszorításukat a vezetésből. Ju. V. Jemeljanov: *Sztálin. Doszie bez retusi*. Na versinye vlasztyi. Vecse, Moszkva, 2002. 499.

42. Sztálin antiszemitizmusáról és az antikozmopolita kampányról részletesen lásd Krausz Tamás: *Sztálin élete és kora*. Pannonica, Bp., 2003. 105–118.

43. A letartóztatott orvosok között volt Vlagyimir Vinogradov, Sztálin kezelőorvosa is. A súlyosan beteg diktátor így élete utolsó évében gyakorlatilag orvosi felügyelet és segítség nélkül maradt.

44. Scserbakov 1945. május 10-én halt meg szívrohamban, halálához állítólag az előző napi győzelmi ünnepen elfogyasztott alkoholmennyiség is hozzájárult. Zsdanov esetében viszont az orvosok valóban hibáztak, amikor az elektrokardiogram alapján nyilvánvaló infarktus tényét figyelmen kívül hagyták a kezelésnél. Szokolov 2004. 348, 351.

45. Pravda 1953. január 13. 1.

46. Zs. A. Medvegyev – R. A. Medvegyev 2001. 27–29. (a szerzőpáros az állítás ellenkezője mellett érvel), illetve V. A. Torcsinov – A. M. Leontyuk 2000. 121, 383–384.

47. Idézik Zs. A. Medvegyev – R. A. Medvegyev 2001. 47.

